

ՆՈՐ ԳԻՐ ԷՆՐ

ԿԱՐՍԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԲԱՆԵՐ

Սիրան Սեզա

Ծանոթություն. - 2016-ին լույս տեսան երկու ուշագրաւ անտիպ ստեղծագործություններ՝ ակիւրսահայ (նախկին պոլսահայ) յայտնի կին մտաւորական, հայ կանանց իրաւունքներու եւ հասարակական դերի մեծ ջատագով, գրող, խմբագիր եւ հրապարակագիր Սիրան Սեզայի երկու ստեղծագործությունները՝ մին «Գիրք ծննդոց», իսկ միւրը՝ «Խորտակուած հոգիներ»՝ երկուքն ալ խարըսխուած են կենսագրական հենքի վրայ եւ հարազատօրէն կը ներկայացնեն 20-րդ դարու առաջին մէկուկէս տասնամեակի Պոլիսը, հայ-թուրք եւ եւրոպական համայնքներու միջեւ եղած յարաբերութիւնը: Ստորեւ կը ներկայացնեն կարճ հատուած մը եւս առաջին գիրքէն: Պարմանուհի Ասթինէն հեղինակն է:

Այս տունին մէջ բոլորովին անսպասելի դէպքեր պատահեցան:

Նախ առաւօտ մը սկիւրտարցիէ մը ապշած տեղեկացան (*) որ Սահմանադրութիւն եղած է, սուլթան Համիտ տեղի տուած է Սելանիկէն եկող եւ Պոլիսը գրաւող Երիտասարդ թուրքերու բանակը:

Ի՞նչ էր սահմանադրութիւնը:

- Ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն:

- Կեցցէ՛ Նիալի եւ Էնվեր,- կը պոռար ժողովուրդը առանց նոյնիսկ գիտնալու թէ ո՞վ էին անոնք:

Ամէն մարդ փողոցն էր ահաւոր ժխոր ստեղծելով:

Պարտէզ, որուն ակումբը ամէն օր հանդէս կար, կ'արտասանէին.

- ... այդ մենք ենք գալիս...

Կերգէին.

- ... Կաթիս հետ մէկտեղ սեւ վիշտս ծծեր...

Ժողովուրդը կը ծափահարէր:

Նոր կ'իմանային թէ քսան հնչակեան երիտասարդներ կախաղան հանուած էին Պոլսոյ մէջ, Պայագիտի հրապարակը: (30 նոյնիս 25, 1915)

Ինչո՞ւ...

Անոնք դուրսէն եկած յեղափոխականներ էին, կ'ուզէին հայրենիքը ազատել, գաւառը փրկել քիւրտ, չքոքէզ կեղեքիչներէն ...

- ...Վազիր աղբիւր պէլի տղին ջուր տանեմ...

Ասթինէ զարմացած կը հարցնէր.

- Ո՞վ է պէլը, հայ աղջիկը ինչո՞ւ ջուր պիտի տանի անոր տղուն:

Անիձան⁽²⁾ ճամբեր էին: Այս տունին մէջ տեղ չկար անոր: Տրդատը Պարտիզակի Ամերիկեան մանչոց դպրոցը գիշերօթիկ էր: Արձակուրդներուն կու գար, կօշիկին կապերը փրթած, գլխարկը անպայման թոցուցած շոգեկառքին պատուհանէն, ուրկէ կախուած կ'ըլլար ծովախ քուլաները դիտելու համար: Հովը եթէ գլխարկին խանութ մը բանար, Տրդատի գլխարկներով հարուստ կ'ըլլար:

Փողոցներու եռուզեղ մինչեւ առաւօտ կը տեւէր: Կը պոռային, կ'երգէին, թուրք եւ հայ բարեկամութիւններ կը մշակէին եւ որովհետեւ Սկիստարի հայ թաղերուն մէջ թուրք չկար, դաշնակցական մեծերը, որոնք սեւ փողկապ եւ երկար մագեր ունէին, իրենց հետ թուրքեր կը բերէին եւ անոնց եղբայրական ձառեր ըսել կու տային եկեղեցիներու մէջ:

Ո՞ր պիտի տանէր այս ճամբան, եթէ յանկարծ, ընդհանուր խրախճանքի մէջտեղ չսուէր կրկին ջարդերու սղձաւանջային լուր մը՝ «Ատանայի հայերը ջարդած են»:

Կը պատմուէր հերոսական արարքները կրակի մէջ նետուող հայ երիտասարդներու:

Չայները չռեցին, բայց թափը կոտրեցաւ: Մարդիկ մէջտեղ ելան, որոնք երբեք չէին հաւատացած թուրքին եղբայրութեան:

Սրամիտ հեգնանքը շրթունքին ռամիկ ժողովուրդը սկսաւ ծաղրել յեղափոխականները, որոնք Թոքթաթեաններու շքեղ սրճարանի ապակեփեղկերուն ետեւ նստած կ'ըլլային անգործ, կամ, ձառեր կ'արտասանէին: Կ'ըսէին որ անոնք ազատ սէր կ'ուզէին, նաեւ կը պահանջէին որ եկեղեցիները բաց մնային թուրք ճառախօսներուն առջեւ:

Եւ ահա «բացի-գոցի» վէճ մը ծայր տուաւ քիչ մը ամէն տեղ: Պահպանողականները եւ ծայրայեղականները սկսան գաւազանիկներով իրար ծեծել Կիւրակի օրերը, եկեղեցիներու բակե-

րուն մեջ, խանգարելով սրբազան արարողությունները, վախճանելով տարեցները, զուարճացնելով երեխաները: Այս շարժումին հերոսն էր Շահրիկեանը, որ Ասթինէին մեծ քողջ՝ Նուարդին ամուսնոյն հայրենակից էր Շապին Գարահիսարէն: Ան իր երկար ցուցամատը կը ցցէր դէպի եկեղեցիին կամ սրահին մէջ գտնուող ժողովուրդը և կը պոռար:

– Բացէ՛ք դուռները, թող գան թուրք ազատարար եղբայրները, թող խօսին...

Կ'ուզէր որ թուրք ճառախօսը խորանին վրայ ելլէ:

Աստուած: Ո՞վ է Աստուած, ո՞ր է Աստուած...

Ժողովուրդը, որ այնքան ուրախացեր էր, հիմա սկսած էր «փախոսըզներ» (անվերարկու) անուանել զանոնք: Նետզիետէ դուռները փակւեցան անոնց առջեւ, որովհետեւ «Կավոռը» անունով ծաղրաթերթը սկսաւ ակնարկութիւններ ընել զանազան զայթակողութիւններու շուրջ:

Անոնց մէջ լուրջ և լաւ ճառախօսներ ալ կային, ինչպէս Վռամեանը, որ շատ համակրելի մարդ մըն էր:

Կային շատ սիրուած բանաստեղծներ, ինչպէս Սիամանթօն, Վարուժանը, Սեալը: Բոլորը հաւաքուած էին Պոլիս և անոնց անցքին կէս հիացումով, կէս վախով կ'անուանէին զանոնք գրագէտ Զօհրապի, Թէքեան բանաստեղծի, Զօպանեանի և այլոց կարգին, իրարու ձեռքէ խլելով կը կարդային անոնց գրութիւնները: Սկիտարը, մանաւանդ Պէրպրեան վարժարանը ժամադրավայրն էր անոնց: Տիկ. Զապէլ Եսայեան ոչ միայն մեծագոյն գրագիտուհին էր, այլեւ ազգային կին գործիչ մը:

Կանանց շարժում մըն ալ սկսած էր ոչ միայն բարեսիրական, այլեւ գրական և վիճաբանական:

Լրագրական ասպարէզին նուիրուած երիտասարդուհի մը՝ Հայկանոյշ Մառէ արդէն իսկ մեծ ուշադրութիւն գրաւած էր:

Ասթինէ չափազանց կը հետաքրքրուէր մտաւորական, յեղափոխական այս մարդոցմով և կիներով, որոնք այնքան կ'աղմկէին ամէն կողմ:

Երկրորդ ջարդ մը Ատանայի մէջ, պահ մը սմբեցուց բոլորը: Հայերը բաւական «եղբայր» կը զգային իրենք զիրենք բողոքելու, քննիչներ դրկելու համար: Երիտասարդ թուրքերը աղի արցունք կը թափէին համոզելով որ չարագործ «կարմիր» Սուլթանն է ընողը: Փափսուք կար զայն վար առնելու գահէն, բայց ոչ որ կը հաւատար:

Այդ միջոցին մեծ ուրախութիւն եղաւ Ասթինէնց տունը, որովհետեւ Ժիրայրը⁽³⁾ հեռագրած էր թէ Ամերիկայէն կը վերադառնար տուն:

Եւ օր մըն ալ, երբ մայրիկը և Ասթինէն գացեր էին Տիրան Զրաքեանի ժամեր տեսող մէկ

դասախօսութեան, լուր բերին որ երիտասարդ մը եկած էր պալատականերով: Վազեցին եկան: Գտան բարձրահասակ, նիհար, ամերիկեան նորոյթով հագուած երիտասարդ մը: Ժիրայրն էր:

Մէկ շաբաթ վերջ ան «Բաֆֆի» լսարանին գործօն անդամն էր և դասախօսական երեկոններու եռանդուն կազմակերպիչ:

Մայրը և քոյրերը երեկոյ մը տարաւ Վռամեանին բանախօսութեան, ուր գունդովլորիկ պզտիկ քոյրիկը սեղանին վրայ հանեց, որպէսզի ան «Ազատն Աստուած»ը արտասանէ ի պատիւ Վռամեանին:

Ասթինէ կարեւորութիւն չտուաւ, որովհետեւ շատ մտազբաղ էր ակնոցաւոր, համակրելի Վռամեանի մէկ խօսքը մեկնաբանելու ճիգով:

– Հիմա մեզ կ'ընդունիք. կու գայ ժամանակ ուր մեզ կրկին ունեւիով դուրս կը նետէք...

Որո՞նք էին նետողնրը և ինչո՞ւ պիտի նետէին:

«Բաֆֆի» լսարանը Ժիրայրին և իր ընկերներուն աշխատանքով ձեռնարկեց թատերական երեկոյ մը: Պզտիկ հերոսուհին, որ քիւրտ պէկին պիտի դիմադրէր և ինքզինք վար պիտի նետէր... բեմի մէկ պատուհանէն անշուշտ, վիճակուեցաւ Ասթինէին: Ան հագաւ մետաքսէ շալվար, թափշէ բաճկոն և համարձակ ներկայացաւ: Ամբողջ սրահը թնդաց ծափերով: Անոր դերակատարումը, անթերի առօրեանութիւնը, յեղափոխական աղջկայ հոգեվիճակի իւրացումը զարմացուցեր էին բոլորը, մանաւանդ Ժիրայրի ընկերները:

Թատրոնի վերջաւորութեան, կրկնուած ծափերու և պահանջի վրայ եկեր էր քոյրը որ բեմ տանի, բայց զայն գտեր էր կոտրած թիկնաթոռի մը վրայ քնացած, շալվարը, բաճկոնը և կօշիկը մէկ կող նետած: Որոշ էր որ չէր դիմացած քունին:

Ի՞նչ էր այդ թատերգութեան անունը, նիւթը, որո՞նք էին միա դերակատարները: Ասթինէ չէր յիշեր: Միայն ահաւոր «թոյն» մը կարծեր էր հոգիին մէջ այդ գիշերէն վերջ: Ան կ'ուզէր դերասանուհի ըլլալ: Մօրը սէրը թատրոնի հանդէպ աղջկան մէջ ձլարձակուէր էր անխափան:

Այդ փառքի գիշերէն վերջ բոլոր ակումբներէն, միութիւններէն խնդրանք, աղաչանք կ'ըլլար որ Ասթինէ կատարէ այս կամ այն դերը: Երիտասարդական շարժումներ էին և Ժիրայրը չէր կրնար մերժել, իսկ մայրը չէր ուզեր վշտացնել թան տարեկան յեղափոխական տղան:

Ասթինէ երկար հագուատ հագած, կրունկով կօշիկներու մէջ իր փոքր ոտքերը սեղմած, բեմէ բեմ ծափեր կը խլէր: Ոչ որ, բացի ծանօթներէ, չէին կրնար հաւատար որ աղջնակ մըն էր դեռ: Թիթեռնիկի թետերով «քոյրերը» լուր չունէին հայ կեանքէն, որով, ասպարէզը բաց էր:

Գիշեր մը բացառիկ հանդարտութիւն տիրեց փողոցներուն մէջ։ Այրերը կանուխ եկան և դուռ ու պատուհան փակուեցան սարսափելի սպասումի մը սնունդով։ Կարմիր Սուլթանը յաջողեւ էր ապստամբեցնել իր համախիտ զօրքերը, որոնք Նայտար Փաշայի վերի անկիւնը իրենց յատուկ զօրանոցին մէջ էին։ Այդ զօրանոցը Թուփգափուի սերայէն կը տեսնուէր և կ'ըսէին թէ Սուլթանը հեռադիտակով միշտ կը նայի իր։ Ակիտարի երիտասարդները «Բաֆֆի» լսարանի շուրջ հաւաքուէր էին և քանի մը գիշերներէ ի վեր փողոցը պառկելով կը հսկէին, որպէսզի թուրքերը չբարձրանան Սելամսըզի հայոց թաղերը կամ մոմաձիւրները վար չիջնեն Ալեմտաղիի գիւղերէն։ Այդ հսկումը յայտնի եղաւ և յուզում պատճառեց բոլորին, երբ տղաքը մատուցներ առած գացին դիրքերը ամրացնելու Մարտ 31-ի գիշերը։

Ժիրայր բոցկտուն աչքերով, մտուզերը գրկած դուրս ելլելու վրայ էր, երբ մայրիկը, որ մտահոգ էր անոր մէկ քանի գիշերներէ ի վեր տուն չգալուն, հարց տուաւ և խնդրեց որ չերթայ, այդ տեսակ արկածախնդրութիւններու չմասնակցի։ Առաջին անգամ ըլլալով Ժիրայր շատ բիրտ պատասխաններ տուաւ։

– Մայրդ և քոյրերդ պաշտպանէ, եթէ վտանգ կայ,– գայրացաւ մայրիկը՝ կորսնցուցած իր համբերութիւնը այս տարօրինակ բնատրուբեամբ տղուն հանդէպ։

– Բոլորն ալ մայրերս և քոյրերս են. անձնասէր մի՛ ըլլար ամուսինիդ նման,– պոռաց ան և դուրս վազեց, իր ետեւ բաց ձգելով փողոցին դուռը։

Մայրիկը արցունքները սրբեց և գոցեց դուռը։ Ասթինէ զգաց որ մայրիկը յոգնած կը զգար առանձին տանելով զաակներուն, տան հոգը, սպասուծի չունէին, ինք փափուկ մեծցած էր և սփռաձէն ալ նեղ էր տան մը համար, որ վարժուած էր լայն ապրելու։

Այդ գիշեր և յաջորդ բոլոր օրերը անցան խաղաղ։ Ոչինչ պատահեցաւ։ Տղաքը դարձան տուններին։

Սուլթան Նամիսը գահէն իջեցուցեր էին և արքային Կէօքսուի պալատը։ Էնվեր փաշան կը թուէր թէ հզօրագոյնն էր Երիտասարդ Թուրքերու խմբակէն, Սելանիկի բանակի սիրելին։

Նայերը և յոյները կրկին սկսան աղմկել։

Սարսափագրու եղտըզի պալատի դուռները բացուեցան ժողովուրդին առջեւ։ Նոյակապ գանձէր, երեք հարիւր ամէն ազգէ հուրիներ, դրախտային պարտէզներ։ Այցելողները չէին յագեւար պատմել։ Սուլթանին կեանքը առօրեայ նիւթ եղաւ, հեքեթա մը խռովայոյզ։

Մայրիկը իր երկու մեծ աղջկաներուն և փեսային հետ գացին այցելութեան։ Վերադարձին անոնք պատմեցին այն տեսակ բաներ, զոր

տեսած էին ու լսած որ Ասթինէ որոշեց օր մը գրել Կարմիր Սուլթանին կեանքը։ Նորիները չկային, բայց կային անոնց ոսկեգօծ վանդակները, մետաքսի, թափշի, շղարշի շռայլութիւնը, աղամանդակուտ գաւաթները թէյի, նկարազարդ կամ ոսկիէ սպասները, գահը սուլթանին՝ ոսկի և գոհար։ Կը պատմէր որ պարտէզի կապոյտ աագանին մէջ հուրիները կը լողային և սուլթանը իր պատուհանէն կը դիտէր գանոնք։

– Յետո՛յ։

Մայրիկը կը խնդար, Անահիտը կը կարմրէր։

«Յետոյ»ին պատասխանը չէր ստանար, բայց Ասթինէ գիտէր թէ՛ Սուլթանը իր տարեդարձին, իբր թէ ամէն կողմ լուսավառութիւն կ'ըլլար և Արեւելքի ու Արեւմտեքի ընտրուած գեղեցկուհիները տողանցք կ'ընէին, որպէսզի իր համաձին վրայ թաշկինակ նետէ, զայն կին առնելու համար, նոյնպէս վարդ մը կը նետէր, անշուշտ, լողացող հուրիներուն վրայ, անոր որ կ'ուզէր այցելել և նուէրներ տանիլ։ Կային որ չէր սիրէր և կ'ուզարկէր իր փաշաներէն մէկուն կամ միւսին հսկայական կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը։

Այս վերջին մասը իրեն պատմէր էր Հինանին, որ կը թուէր թէ տեղեակ էր ամէն բանէ, իր մայրն ալ նախկին պալատական մը ըլլալով։

Մէկ անգամ միայն Ասթինէ տեսեր էր այդ պալատականները, երբ Ուրբաթ օրուայ արարողութեան, Սուլթանին մզկիթ երթին, անոնք կառքերով կը հետեւէին կարմիր, ոսկեգօծ համագեղատներով, սքանչելի ձիաւորներուն։ Կառքերը բաց լանտոնէ էին, անոնք նստած էին զոյգ-զոյգ, մետաքսէ հագուստներով, գլուխին ծածկած սպիտակ շղարշով, որ բոլորաձէ կը ծածկէր դէմքին վերի մասը, բաց ձգելով լայքերը։ Այդ թափանցիկ շղարշը անելի գեղեցիկ կ'ընէր անոնց արեւ չոտած մորթը։

Ժողովուրդը լուռ, հիացիկ կը դիտէր գանոնք։ Իրենց խալիֆային սեփականութիւնն էին անոնք։ Անմատչելի երուպացիներ ժամերով ոտքի կը մնային տեսնելու համար հազարումէկ գիշերներու այդ շքեղութիւնը։ Սուլթանին թիկնապահները ընտրուած, գեղեցիկ կտրիճներ էին, որոնց քով դեսպաններու սիլիստրները կամ պաշտօնական փետրազարդ գլխարկները, շքանշաններով համագեղատները մեծ ուշադրութիւն չէին գրաւէր։

Այդքան ճաշակատու, շքեղ արքայ մը ինչո՞ւ արիւնարբու գազան մըն էր, ատուած թուրք և քրիստոնեայ հպատակներէն։ Ռ՞պէս կ'ուզէր այդ գաղտնիքը։ Ասթինէ երբեմն կը տարակուսէր, քանի որ ամէն վայելք ունէին Պոլսոյ քրիստոնեաները և երբ գաւառէն հիւրեր գային, անոնց կիները այնքան գոհարեղէններով ծանրաբեռնուած կ'ըլլային և այնքան լա՛ւ հագ-

ած որ Ասթինի համար դժուար կ'ըլար հաւատալ թէ «գուլում» կար:

Ինչ տգեղ բառ էր այդ «գուլում»ը որ հայերը կը կրկնէին երբ իրարու քով գային, ինչ հակապատկեր՝ բոցագեղ հուրներու, շքեղ զինուորականներու այդ հեքիաթներու, ուր ձիերու դոփինը կը յամենար երաժշտալի: Ինչպէ՞ս փոխարինել «լաց ու կոծ»ի հետ որ Պոլսոյ հովը կը մերժէր լսելի ընել:

(*) ծնողները

- 1.- «Նեղիմակի մօտ շիթ» մը կայ. քսան կախաղաններու նահապետութիւնը երթաթուրքերու ինքաշքման օրերուն չգտաւ ինքնուրուշ:
- 2.- Ասթինները սիրտած ազատակիւն:
- 3.- Ասթինի մեծ եղայրը

ԱՍՏՆԱ 1909

Պոլսոյ հայրենասէր հայուհիներու
Ընկերակցութիւն

ՌԻՏՏԱՆԷՍ ՊԱՏԱՌԻՉԻ ԵՐԿԸ
ԱՆԳԼԵՐԷՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ
Դոկտ. Տ. Զաւէն Արզումանեանի Կողմից

Գրախօսեց՝ Ակադ. Մարտիրոս Գալուքեան (*)

Երկը

Դոկտոր Հայր Զաւէն Արզումանեան 1982 թուին լոյս էր ընծայել 8-րդ դարի հայ մատենագիր Ղեւոնդ Մեծի Պատմութեան իր շատ յաջող անգլերէն թարգմանութիւնը: Ղեւոնդը ապրել է Հայաստանում արաբական արշաւանքների ու տիրապետութեան դժուար ժամանակաշրջանում եւ եղել է ակամատեսն ու վկան իր գրած պատմութեան կարեւոր մասի, որով նրա գործը արժէքաւոր ու հաւաստի աղբիւր էր հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմութեան համար: Արզումանեանը այդ գործում հանդէս է եկել ոչ միայն որպէս հմուտ թարգմանիչ, այլ թարգմանութեանը կցած իր գիտական ծանօթագրութիւններով ցուցաբերել է պրպտող մտքի արութիւն եւ հետազօտող գիտնականի շնորհք:

Արզումանեանի գիտական թարգմանութեան այդ աշխատութիւնը Կոլոմբիայի Համալսարանի կողմից ստացել է իր պաշտօնական արդար ճանաչումը եւ հեղինակին շնորհուել է փիլիսոփայութեան դոկտորի (PhD) կոչում՝ եւ հայ կրօնական Վարդապետը ճանչցուել է նաեւ որպէս գիտութեան Վարդապետ: Իմ բերած գնահատանքի առիթով յոյս էի յայտնել որ այսպիսի շնորհքով օժտուած թարգմանիչ իրաւունք ունենք սպասելու նորանոր գործեր:

Եւ ահա, Դոկտ. Տ. Զաւէն Արզումանեան Ղեւոնդի թարգմանութիւնից երեք տարի անց լոյս է ընծայել Սեբաստիոյ Եպիսկոպոս Ռիստանէս Ռոշայեցու պատմութեան երկրորդ՝ «Պատմութիւն Բաժանման Վրացի Հայոց» հատուածի առանձին թարգմանութիւնը: Շուտով նաեւ թարգմանեց ու հրատարակեց երկին առաջին մասը:

Գնահատական

Երբ ստացայ այս նոր գործը, նրա առաջին անդրադարձը եղաւ այն հարցումը, թէ Արզումանեանը ինչպէ՞ս եւ որտեղի՞ց է գտնում այսպիսի խրթին գործեր, որոնք ունենալով հայ ժողովրդի պատմութեան այս կամ այն շրջանին վերաբերեալ հանգուցային բնոյթ, իրենց մէջ եղած պատմաբանական բարդ ու փափուկ հարցերով, եւ մերթ մութ ու բարուն կէտերով, թարգմանութեան կողքին կարիք ունեն գիտական որոշ մեկնաբանումների ու պարզաբանումների: Եւ մտածում ես, թէ երեւի հէնց ինքը՝ գործն է գտնում իր հասկացողին ու գնահատողին:

Ռիստանէսի Պատմութիւնը ունեցել է միայն